

Jan Mironczuk

Wyższa Szkoła Teologiczno-Społeczna, Warszawa

Wyższe Baptyistyczne Seminarium Teologiczne, Warszawa

Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego

Praca składa się z wprowadzenia, trzech podrozdziałów i zakończenia. We wprowadzeniu ukazano cele pracy, wyjaśniono stosowaną terminologię oraz podano podstawę źródłową. W pierwszym podrozdziale przybliżono genezę reformacji na Podlasiu, w tym rolę Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”. Kolejno przedstawiono wykaz zborów protestanckich na obszarze istniejącego w latach 1560–1796 dystryktu podlaskiego oraz ukazano „dole i niedole” wiernych protestanckich pozostających pod protekcją możnych Radziwiłłów. Całość wieńczy zakończenie, gdzie udzielono odpowiedzi na problemy badawcze postawione we wprowadzeniu.

The article is divided into an introduction, three subchapters, and a conclusion. The introduction explains the purposes of the study, and the terminology used as well as presents the source basis. In the first subchapter, a genesis of the Reformation in Podlasie Region is outlined, with a role played by Mikołaj “The Black” Radziwiłł. Next, a list of Protestant churches is presented in the district of Podlasie existing in 1560–1796, together with the vicissitudes of the Protestants under the protection of the Radziwiłłs. The study closes with a conclusion containing the answers to the research questions posed in the introduction.

S ł o w a k l u c z o w e: Podlasie, Wielkie Księstwo Litewskie, reformacja, dystrykt, zbor, Radziwiłłowie, patronat

Key words: Podlasie, Grand Duchy of Lithuania, Reformation, district, Protestant churches, Radziwiłłs, patronage

Wprowadzenie

Celem pracy jest próba zarysowania dziejów wyznań protestanckich na obszarze dystryktu podlaskiego, wchodzącego w skład prowincji litewskiej (Jednoty Litewskiej) Kościoła ewangelicko-reformowanego. Poniżej omówione zostaną następujące kwestie: przyczyny i uwarunkowania rozwoju reformacji na omawianym terenie, okoliczności powstawania zborów i ich egzystencji w zmieniającej się rzeczywistości polityczno-społecznej, a także rola protektorów, zarówno w początkach istnienia wspólnot protestanckich, jak i w okresie postępującej kontrreformacji.

Na wstępie warto zwrócić uwagę, że historyczna kraina Podlasie rozciąga się obecnie na obszarze województwa podlaskiego, a ściślej jego centralnej i południowej części, oraz wschodnich krańcach województwa mazowieckiego i północnych lubelskiego. W latach 1513–1566 województwo podlaskie obejmowało także ziemie brzeską, kobryńską i kamieniecką (obecnie w obwodzie brzeskim Republiki Białorusi). Powstały u schyłku okresu „dużego” Podlasia wspomniany dystrykt obejmował swym zasięgiem głównie dwa województwa: podlaskie – wcielone do Korony tuż przed unią lubelską, i brzeskolitewskie – pozostające w Wielkim Księstwie Litewskim. Cezurę końcową dla analiz i wniosków zaprezentowanych w artykule wyznacza likwidacja dystryktu podlaskiego, tuż po upadku Rzeczypospolitej.

Dominującą rolę w inicjowaniu i wspieraniu wyznań reformacyjnych na obszarze dystryktu podlaskiego odegrali Radziwiłłowie. Zachowane źródła ilustrujące omawiane poniżej zagadnienia znajdują się m.in. w zespole Archiwum Warszawskie Radziwiłłów przechowywanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Pozwalają one na bezpośrednią obserwację form funkcjonowania tychże wyznań w XVII i pierwszej połowie XVIII w., nie odnaleziono tam jednak interesujących dokumentów z okresu wcześniejszego. Do początków reformacji w województwie podlaskim odnoszą się natomiast w pewnym stopniu znakomite opracowania, które w określonym kontekście przybliżają omawiane zjawisko. Wskazać tu należy monografię o pierwszym protektorze reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim, Mikołaju Radziwille „Czarnym”¹ oraz o patronie zborów

¹ Zob. J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, wyd. 2, Oświęcim 2014.

„małego” Podlasia, Krzysztofie II Radziwille², a także opracowanie o reformacji na Podlasiu³.

Geneza reformacji na Podlasiu

Podlasie jest obszarem pogranicznym, po białorusku zwanym *Podlaszszą*, po ukraińsku – *Pidlaszszia*, po litewsku – *Palenke*. Jeśli chodzi o etymologię polską, to Samuel Bogumił Linde wyjaśniał: „kraj bliski lasów”⁴, a więc zwracał uwagę na sąsiedztwo Puszczy Białowieskiej. Zygmunt Gloger zaś pisał: kraj „bliski Lachów”, „pod-lasze”, a zatem, tłumacząc pochodzenie nazwy, sugerował, że mamy do czynienia z krainą o mieszanym składzie narodowym, ale podporządkowaną przez „Lachów” i czynił aluzję do końca zasięgu etnicznego Polaków, a co za tym idzie także Rusinów czy Litwinów⁵. Ziemia podlaska od początków państwowości polskiej i ruskiej stała się obszarem ścierających się wpływów politycznych i co za tym idzie – religijnych⁶. Najważniejszym grodem, po zburzeniu pierwotnych, mazowieckich, w Zbuczu, Klukowiczach i Zajączkach w XI w.⁷, stał się Drohiczyn, gdzie – według ruskich latopisów – istniała prawosławna świątynia pw. Przczystej Bogarodzicy⁸. Gdy na przełomie XII i XIII w., korzystając z rozbitcia dzielnicowego Rusi, gród przejęli książęta mazowieccy, utrwaliły się tam rządy katolickie. Współistnienie obu nurtów chrześcijaństwa stało się faktem.

² Zob. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

³ Zob. A. Panasiuk, *Reformacja na Podlasiu do połowy XVII wieku*, Lublin 2004, mps pracy magisterskiej pod kier. prof. dr. hab. H. Gmitterka. Chciałbym w tym miejscu podziękować zarówno pracownikom Archiwum Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, jak i autorce opracowania za udostępnienie mi maszynopisu książki.

⁴ B. S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858, s. 222.

⁵ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 201.

⁶ Według Antoniego Mironowicza początki „chrześcijaństwa na Białostoczczyźnie wiążą się ściśle z Kościołem prawosławnym” (idem, *Z dziejów prawosławia na Białostoczczyźnie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” [dalej: BZH], 10, 1998, s. 12), choć badacz przyznaje (ibidem, s. 14), że ostatecznie struktura kościelna ukształtowała się już w okresie przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁷ Por. D. Krasnodębski, *Badania Instytutu Archeologii i Etnologii PAN na terenie woj. białostockiego (podlaskiego) w latach 1990–2005*, w: H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, Białystok 2006, s. 66, 74.

⁸ Por. T. Jasztolt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, w: *Kościoty a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 21.

W XIV w., w związku z powstaniem silnego państwa litewskiego (jeszcze pogańskiego), Podlasie weszło w skład Litwy, od 1413 r. stanowiło południowo-zachodnią część województwa trockiego. 29 sierpnia 1513 r. wielki książę litewski i król polski Zygmunt Stary polecił utworzenie odrębnego województwa podlaskiego. W 1566 r. na sejmie wileńskim wydzielono z województwa podlaskiego ziemie brzeską, kamieniecką i kobryńską, które wraz z księstwem turowsko-pińskim utworzyły województwo brzeskolitewskie (brześciańskie). Województwo podlaskie zmieniło przynależność na mocy aktu sejmowego z 5 marca 1569 r. (przywilej przywrócenia ziemi podlaskiej do Korony Polskiej), brześciańskie natomiast pozostało w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ostatecznie „duże” Podlasie zostało zatem podzielone na „małe” Podlasie – z głównym grodem w Drohiczyń i Polesie – z siedzibą w Brześciu. Co oczywiste, im bardziej na wschód, tym rósł wpływ prawosławia⁹, na zachód zaś katolicyzmu. Przygotowując się do zawarcia unii polsko-litewskiej, wielki książę litewski i król polski Zygmunt August wydał w 1563 r. przywilej zrównujący politycznie oba wyznania¹⁰. W tym czasie wzrosły wpływy reformacyjne w Wielkim Księstwie Litewskim.

Idee religijne zainicjowane wystąpieniem Lutra znalazły tu posłuch najpierw pośród mieszczaństwa niemieckiego, podobnie jak na sąsiadującym z Litwą (i Podlasiem) Mazowszu¹¹. Jeśli chodzi o całe Wielkie Księstwo, to pewien odsetek Niemców zamieszkiwał na Żmudzi, która na przełomie XIV i XV w. była pod panowaniem krzyżackim, oraz w stołecznym Wilnie. Właśnie do stolicy przybył Abraham Kulwieć, absolwent uniwersytetu w Wittenberdze (a także w Lipsku i Sienie, gdzie uzyskał doktorat z prawa), i w 1539 r. założył tam „szkołę biblijną” w celu „zreformowania chrześcijaństwa”. Nie utrzymał się jednak długo, z powodu szykan, i w 1542 r. wraz z kilkoma towarzyszami wyjechał do księcia pruskiego¹².

⁹ Por. J. Hardziejew, *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.*, BZH, 16, 2001, s. 26–43.

¹⁰ Por. T. Kempa, *Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569)*, BZH, 16, 2001, s. 5–24.

¹¹ Por. J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja płocka)*, „Studia Theologica Pentecostalia”, 4, 2016, s. 74–79.

¹² Por.: M. Kosman, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978, s. 51; S. Augustowicz, J. Jasiński, T. Oracki, *Wybitni Polacy w Królestwie. XVI–XX wiek*, wstęp i red. J. Jasiński, Olsztyn 2005.

Luteraninem w 1542 r. został też Jan Radziwiłł, młodszy brat przyszłego organizatora religii helweckiej na Litwie i Podlasiu – Mikołaja „Czarnego”. Właśnie śmierć 35-letniego Jana we wrześniu 1551 r. (i kilka miesięcy wcześniej 30-letniej stryjecznej siostry Barbary, żony Zygmunta Augusta) miała ostatecznie skłonić Mikołaja Radziwiłła do religijnej determinacji:

Śmierć bliskich osób zmusiła kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, by zastanowić się nad sensem życia i [– –] wreszcie podjąć decyzję, by pójść za Chrystusem. Podjęciu tej decyzji sprzyjały stałe kontakty Radziwiłła „Czarnego” z księciem pruskim Albrechtem Hohenzollernem, który sam przeszedł podobną drogę i w okresie czterdziestu lat był jednym z liderów reformacji w Europie Wschodniej¹³.

Należy jednak w tym miejscu zauważyć, pomijając już fakt nie najlepszych relacji Mikołaja „Czarnego” z Barbarą, że zadziałał jeszcze inny czynnik: po uzyskaniu od króla (który nawet skłaniał się początkowo ku reformacji) najwyższych tytułów Mikołaj niczym już „nie ryzykował”¹⁴.

Mikołaj Radziwiłł był w połowie XVI w. najpotężniejszym magnatem w Wielkim Księstwie Litewskim: łączył stanowiska marszałka wielkiego, kanclerza wielkiego i wojewody wileńskiego, z rąk cesarza Karola V otrzymał tytuł książęcy, a poprzez bliską znajomość i rodzinne koligacje stał się głównym doradcą króla. Wspomniane tragiczne doświadczenia z 1551 r. przyczyniły się do tego, że ujawnił swoje przekonania religijne, organizując od połowy 1552 r. w Brześciu nad Bugiem pierwszy w Wielkim Księstwie Litewskim zbor¹⁵ – początkowo o nieokreślonej konfesji protestanckiej, dopiero po korespondencji z Kalwinem zorientowany na kierunek ewangelicko-reformowany. Zdecydował się też na walkę z „papizmem”, organizując nowe zbory, a także zmieniając w swoich dobrach (m.in. w Nieświeżu, Klecku, Mordach) kościoły na zbory kalwińskie. Ponadto nakazał utworzenie drukarni w Brześciu, której głównym osiągnięciem

¹³ A. I. Bokun, *Mikołaj Radziwiłł Czorny: życie i pamiątka*, w: *Jevanhelskaja Carkva Bielarusi: historyja i suczasnaść. Zbornik materyjałau II Miżnarodnaj navukova-praktycznaj kanferencyi (Minsk, 5 snieżnia 2015 h.)*, red. P. I. Asienienka, J. A. Baczyszcz, A. I. Bokun, L. I. Michovicz, A. U. Unuczak, Minsk 2016, s. 9 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłum. pochodzą od autora).

¹⁴ J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł*, s. 36–41, 148–151.

¹⁵ Por. ibidem, s. 151. Wówczas na dwór „Czarnego” przybył Szymon Zacjusz, który został kaznodzieją zboru.

było wydanie w 1563 r. polskiego przekładu Biblii (chodzi o tzw. Biblię Brzeską inaczej zwaną Radziwiłłowską). Jednak po rozłamie w łonie Kościoła ewangelicko-reformowanego i wyłonieniu się „zboru mniejszego” (antytrynitarne) ten wielki opiekun i propagator reformacji stanął ostatecznie po stronie arian¹⁶.

Za przykładem Mikołaja „Czarnego” w tworzeniu zborów reformowanych (i, później, ariańskich) poszli nie tylko Radziwiłłowie, ale także inne rody w Wielkim Księstwie. Jak pisze Marcei Kosman, „w stosunkowo krótkim czasie powstało około 200 zborów [– –] po części z zabranych kościołów katolickich w dobrach prywatnych, po części zaś dzięki zorganizowaniu od podstaw nowych parafii [– –]. W szczytowym okresie reformacji, pod koniec XVI w., pod względem liczbowym – wydaje się – zbory przeważały nad parafiami katolickimi w diecezjach litewskich”¹⁷. Przyczyny tak szybkiego rozwoju wyznań protestanckich w Wielkim Księstwie Litewskim zostały już wystarczająco, jak się wydaje, naświetlone przez historiografię. Wśród najważniejszych wymienić trzeba m.in. świeżość, czyli nieugruntowanie katolicyzmu na Litwie, rywalizację z prawosławiem, poszukiwanie przez Litwinów „własnej” religii, atrakcyjność oświatowa i wydawnicza wyznań reformacyjnych¹⁸. Interesujący i wymowny w tym kontekście jest list wybitnego przedstawiciela „różnowierstwa”, Szymona Budnego, dotyczący stosunków wyznaniowych w Wielkim Księstwie Litewskim:

Niektórym trzeba wydierać zabobony papieżstwa, u innych wykorzenić prastare bałwochwalstwo ludowe [– –]. U innych znowu nam trzeba walczyć z naukami Greków, w których rękach znajdują się kościoły na Rusi¹⁹.

Prawosławie, poza konfrontacją z wyznaniem reformacyjnymi, zetknęło się pod koniec XVI w. także z problemem unityzmu, co jeszcze bardziej różnicowało strukturę wyznaniową terenów pogranicza²⁰.

¹⁶ Por. *ibidem*, s. 170–174, 289–293.

¹⁷ M. Kosman, *Protestanci i kontrreformacja*, s. 20.

¹⁸ Por. *ibidem*; a z nowszych ujęć: M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004.

¹⁹ M. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław 1979, s. 131.

²⁰ Zob.: J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996*, Białystok 1996; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny i unicki w Rzeczypospolitej w latach 1596–1648*, BZH, 5, 1996, s. 23–55; D. Michaluk, *O możliwościach badań struktury etnicznej Podlasia w XVI wieku*, BZH, 17, 2002,

Zbory na obszarze dystryktu podlaskiego

Powstanie pierwszego zboru protestanckiego w Brześciu w 1552 r. rozpoczęło okres reformacji w Wielkim Księstwie. Ponieważ proces ten nastąpił z pewnym opóźnieniem w stosunku do zborów małopolskich czy wielkopolskich, Litwini wykorzystywali rozwiązania zastosowane przez swoich współwyznawców z Korony. Współpraca przyniosła wykształcenie się w Rzeczypospolitej trzech samodzielnych i równorzędnych prowincji, zwanych jednotami: wielkopolskiej, małopolskiej oraz litewskiej. Ich przedstawiciele w zależności od potrzeb spotykali się na synodach generalnych. Na mocy uchwały konwokacji z Włodawy z 1634 r. zarządcy prowincji i dystryktów (superintendenci) mieli corocznie spotykać się kolejno w: Toruniu (prowincja wielkopolska), Orli (Jednota Litewska), Włodawie (Małopolska)²¹.

Jednota Litewska w 1560 r. podzieliła prowincję na dwa dystrykty²². Później doszło do dalszego podziału i krystalizacji struktury Kościoła ewangelicko-reformowanego. Przywoływany już M. Kosman zauważał:

Litwa [– –] już zapewne od ósmego dziesięciolecia dzieliła się na sześć dystryktów [– –]. Na ich czele stali superintendenci. Władze dla dystryktu stanowił jego synod, który jednak przy daleko posuniętej centralizacji władzy podejmował decyzje wyłącznie w sprawach drobniejszej wagi. Zasadnicze sprawy natomiast były rozpatrywane na dorocznych sesjach synodu prowincjonalnego w Wilnie. Tam zapadały m.in. rozstrzygnięcia w sprawach kadrowych dla wszystkich zborów w Wielkim Księstwie, dystrykty zajmowały się nimi jedynie doraźnie. Do połowy XVII w. liczba dystryktów nie uległa zmniejszeniu²³.

W województwie podlaskim („małym” Podlasiu), mimo że po unii lubelskiej znalazło się ono w Koronie, właścicielami wielu dóbr byli Radziwiłłowie na Birzach i Dubinkach, kalwiniści. Dystrykt podlaski obejmował więc, jak wspomniano, zarówno litewskie województwo brześciańskie, jak i koronne podlaskie.

s. 57–72; K. Śleszyński, *Struktura narodowościowa i wyznaniowa Zabłudowa w XVII wieku*, BZH, 28, 2007, s. 23–34.

²¹ Zob. *Wstęp*, w: *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011, s. IX–X.

²² Zob. M. Liedke, *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVIII wieku – źródła i stan badań*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim*, s. 68.

²³ M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986, s. 8.

Analizując dane zawarte w tabeli 1, można zauważyć dominującą rolę Radziwiłłów w organizowaniu zborów w dystrykcie podlaskim. Niewątpliwie na pierwszy plan wysuwał się Mikołaj „Czarny”, który przyczynił się do powstania na omawianym obszarze nie tylko kalwinizmu, ale i heretyckiego dla tego wyznania arianizmu – konfesji tej pozostał wierny, umierając jeszcze w sile wieku.

Poza nim warto zwrócić uwagę także na działalność bratanka „Czarnego”, Krzysztofa Mikołaja „Pioruna” (który, wspierając kalwinizm, zwalczał „odszczępiństwo” ariańskie) i Krzysztofa II (syna „Pioruna”, a ojca Janusza), organizatora zborów w Zabłudowie i Orli, a także porządkującego sytuację w Węgrowie, a więc w miejscowościach położonych na właściwym Podlasiu. Opiekunem arian okazał się zaś starosta zmudzki i kasztelan wileński Jan Kiszka, syn Anny z Radziwiłłów. Po jego śmierci bracia polscy nie mieli już jednak tak możnych protektorów i mogli liczyć jedynie na średniozamożną szlachtę (najpierw Jerzego Illinicza, a potem Pawła Orzechowskiego), która patronowała im w swoich majątkach.

Ciężki cios zadał protestantom na obszarze dystryktu podlaskiego syn Mikołaja „Czarnego”, też wojewoda wileński, Mikołaj Krzysztof „Sierotka”, który z wielką gorliwością, jakby chcąc zmasać winy ojca, wziął się za zwalczanie „sekty ariańskiej”, a nawet swoją żonę Elżbietę Wiśniowiecką nawrócił na katolicyzm²⁴.

Większość zborów kalwińskich przetrwała okres początkowej kontrreformacji, ale od połowy XVII w. zderzyła się – w obliczu nieustannych wojen prowadzonych przez Rzeczpospolitą z innowierczymi przeciwnikami – z problemami własnej organizacji kościelnej oraz rosnącą nietolerancją i agresją katolickiej większości. Zdaniem M. Kosmana: „lata 1656–61 stanowiły przerwę w obradach synodalnych, spowodowaną sytuacją polityczną Rzeczypospolitej [– –]. w następnych latach [z powodu strasznego zniszczenia Wilna – J.M.] zwoływano jedynie konwokacje w Kiejdanach [– –]. Po śmierci księcia Bogusława [w 1669 r. – J.M.] kalwini zdali sobie jednak sprawę, że i Kiejdany nie gwarantują bezpieczeństwa. Dlatego nauczeni smutnym doświadczeniem [spalenie zboru i archiwum wileńskiego w lipcu 1611 r. – J.M.] postanowili [– –] ulokować swe archiwum poza stolicą”²⁵ – najpierw w Kiejdanach (1673), potem Birzach (1679) i ostatecznie w Królewcu (1699), gdzie dotrwało do zaborów.

²⁴ Zob. idem, *Protestanci i kontrreformacja*, s. 58.

²⁵ Idem, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana*, s. 33.

Tabela 1. Zbory na terenie dystryktu podlaskiego

Miejscowość, konfesja	Data i okoliczności powstania	Data i okoliczności rozwiązania
Brześć, kalwiński	1552–1553, Mikołaj Radziwiłł „Czarny” tworzy zbor (z „ministrem helweckim” Szymonem Zajczuszem) i drukarnię	na początku lat 60. fundatora do arianizmu przekonał Piotr z Goniądza
Mordy (ziemia drohicka), kalwiński/ ariański	1553–1554, Mikołaj Radziwiłł „Czarny” usunął miejscowego proboszcza i na jego miejsce wprowadził „ministra helweckiego”; po synodzie arianским tam (1563) nakazał zamianę na ministra arianckiego	1571, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, syn Mikołaja „Czarnego”, wrócił do katolicyzmu, Mordy przeszły w ręce Pawła Ciecierskiego, zbor zamknięto, przywrócono parafię katolicką
Biała (Podlaska), kalwiński/ ariański	około 1555, właściciel miasta Jerzy Illinicz, przyjaciel fundatora Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, zgodził się na „prowadzenie tu propagandy wyznaniowej”, ministrem został Hieronim Piekarski	1571, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” wrócił do katolicyzmu, likwidacja zboru i szkoły (katechistą był m.in. Jan Falkoniusz)
Węgrów, kalwiński	1558, przejęcie kościoła i plebanii katolickiej przez Annę Kiszkę z Radziwiłłów, usunięcie ks. Walentego Suchodolskiego, w latach 1630–1634 budowa nowego budynku zborowego	1630 – Krzysztof II Radziwiłł zwrócił świątynię katolikom; 1678 – spalenie budynku zborowego (przez zakonników reformatów?); 1679 – budowa nowego budynku; 1779 – rozwiązanie zboru
Sokołów, kalwiński	po 1563 założenie zboru przez Annę Kiszkę z Radziwiłłów	1590, likwidacja zboru
Węgrów, ariański	1569, Jan Kiszka zamienił zbor kalwiński na ariański, kaznodziejami byli m.in. Marcin Krowicki i Piotr z Goniądza	1592, Krzysztof Radziwiłł „Piorun” przepędził arian
Kostrów k. Węgrowa, ariański	lata 60. XVI w., ufundowany przez Jana Kiszkę	koniec XVI w., po śmierci fundatora
Sidra, kalwiński	lata 60. XVI w., ufundowany przez Ostafija [może Ostafiego?] Wołowicza	1839, zamknięcie zboru z powodu braku wiernych
Rusków (w parafii Sarnaki), kalwiński	1580, ufundowany przez rodzinę Raczków herbu Ostoja, sędziów i wojskich ziemi bielskiej	1614, minister Gutowski donosi o upadku z powodu braku funduszy na utrzymanie zboru

Miejscowość, konfesja	Data i okoliczności powstania	Data i okoliczności rozwiązania
Siemiatycze, kalwiński	1588, Krzysztof Mikołaj Radziwiłł „Piorun” uzyskał od Tęczyńskich dobra i ufundował zbor	1599, Siemiatycze weszły w skład posagu Elżbiety Radziwiłłówny poślubiającej Lwa Sapiechę, który polecił rozebranie stojącego w pobliżu rynku zboru i istniejącej przy nim prawdopodobnie szkoły ewangelickiej
Sielec*, kalwiński	1589, zbor założył Krzysztof Mikołaj Radziwiłł „Piorun”, posługę ministerialną spełniali tu m.in.: W. Petrowiusz, Łukasz Kozminusz, Adam Roszecki	1745
Świsłocz*, kalwiński	pod koniec XVI w., po przejęciu kościoła katolickiego, w 1624 ministrem był Korzepia	1630, katolicy odzyskali kościół, zbor upadł pod koniec XVII w.
Suraż, ariański	1590, pod opieką starosty suraskiego Pawła Orzechowskiego	1612, zbor przestał istnieć po śmierci Pawła Orzechowskiego
Pietuchów*/ Izabelin, kalwiński	pod koniec XVI w., 1612 – minister Hazler, 1638 – minister Biskupski, 1778 – kolejne erygowanie zboru przez Jana Grabowskiego	1941, budynek zboru w Izabelinie przejęli katolicy
Dokudów* (Lewkowo), kalwiński	pod koniec XVI w., w 1631 patronką zboru była Dorota Tyszczyzna	dotrwał do XIX w.
Niepokojczyce k. Brześcia, kalwiński	1597, budowa zboru	w okresie międzywojennym była tu filia zboru w Raśnej, 1960 – utrata budynku
Horodyszcze, kalwiński	zbor wybudował właściciel Trojan Piotrowski, na synodzie w 1637 postanowiono: „do zboru horodyskiego mają zjeżdżać bliższy ministrowie”	w XVIII w. zbor przebudowany na kościół katolicki
Stara Wieś (Jachimowice), kalwiński	przed 1625 (zachowany inwentarz zboru), fundacja Rayskich	po 1661 (zachowany inwentarz zboru)
Zabludów, kalwiński	1608, ufundował Krzysztof II Radziwiłł, zbor uposażony placami w mieście i folwarkiem Rafałówka	1858, ostatni minister Jan Mandzelowski przeniósł się do Izabelina na Grodzieńszczyźnie
Orla, kalwiński	15 XII 1611, wzmianka o pozyskanym drewnie „tak na zbor, iako na dworną potrzebę”, pod patronatem Krzysztofa Radziwiłła	1704 – brak stałego ministra, 1770 – rozwiązanie z powodu braku wiernych

Miejscowość, konfesja	Data i okoliczności powstania	Data i okoliczności rozwiązania
Nurzec, kalwiński	1631, ufundował przez Piotra Kochlewskiego, sędziego brzeskiego	1745, stał się filią zboru w Jamnie
Jamno, kalwiński	1643 (pierwsza wzmianka o zborze: w Brześciu jezuita zamordowali ministra Stulichusa z Jamna), fundacja Piekarskich	dotrwał do XIX w.
Węgrów, luteranski	25 VI 1650, Bogusław Radziwiłł nadał luteranom warszawskim, pozbawionym prawa do odprawiania publicznych nabożeństw, przywilej „dozwalający odbywać nabożeństwa w kościele węgrowskim” (kalwińskim)	parafia przetrwała, mimo wysiedlenia niemal wszystkich parafian Niemców w 1945

Legenda: * – zbor zmieniał przynależność dystryktową, przyłączony do dystryktu nowogródzkiego, np. zbor w Dokudowie w 1653 r. „dla zbytniej od superintendenta rezydencji odległości”; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1638–1655*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski [w druku, dziękuję M. Liedke za udostępnienie wskazanego cytatu].

Źródło: SGKP, 6, 1885, s. 676; J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Litwie*, t. 2, Poznań 1842, s. 69; E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 12, 2002, s. 205–228; A. Panasiuk, *Reformacja na Podlasiu do połowy XVII wieku*, Lublin 2004, mps pracy magisterskiej pod kier. prof. dr. hab. H. Gmitera; *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011; M. Sierba, *Kalwiński zbor orlański w XVII wieku*, BZH, 44, 2015, s. 46.

Ciężkie chwile w tym okresie przeżywał zbor stołeczny, a jego sytuację tak podsumował M. Kosman:

Celem zainspirowanego przez jezuitów tumultu z 1682 r. było wyrugowanie ewangelików reformowanych nawet spoza murów Wilna, tym samym poprzez zniszczenie najsilniejszej gminy wyznaniowej zadanie śmiertelnego ciosu całej Jednocie. Sięganie do wzorów polskich jeszcze z poprzedniego oraz XVII stulecia (Kraków, Poznań, Lublin, Raków) mogło czynić takie zamierzenie dosyć realnym. Zapomniano jednak, że Wielkie Księstwo rządzi się innymi prawami niż Korona²⁶.

Kalwinistom udało się, co prawda, odbudować zniszczony zbor, jednak poczucie zagrożenia pozostało i nie zwoływali już synodów do Wilna, ale zbierali się w prywatnych dobrach Radziwiłłów.

²⁶ Ibidem, s. 34.

Co do sytuacji zborów całej Jednoty Litewskiej, w tym dystryktu podlaskiego, badacz reformacji w Wielkim Księstwie Litewskim zauważa:

Po wojnach miała sens odbudowa jedynie tych placówek, do których niekwestionowane prawo mieli protestanci. Natomiast kiedy w grę wchodziła świątynia zabrana wprost katolikom, czy nawet gruntownie przebudowana, a wówczas pozostająca w ruinie, brano pod uwagę raczej możliwość pozostawienia jej w aktualnym stanie (niech zabierają katolicy) i wystawienia w innym – już bezpiecznym – miejscu nowego domu modlitwy²⁷.

W porównaniu z prowincjami Kościoła ewangelicko-reformowanego w Małopolsce i Wielkopolsce Jednota Litewska dotrwała do ustawy tolerancyjnej 1767–1768 r. w zdecydowanie najlepszym stanie, dzieliła się bowiem na pięć dystryktów, a mieściło się w nich w sumie 38 zborów²⁸.

Protekcja Radziwiłłów nad wiernymi protestanckimi

Względnie dobre położenie średniozamożnej i uboższej szlachty, a zwłaszcza duchownych protestanckich w dobie kontrreformacji w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na pograniczu podlaskim było związane z protekcją potężnych Radziwiłłów²⁹, którzy, co oczywiste, mieli także wielki wpływ na obsadę stanowisk kościelnych.

²⁷ Zob. *ibidem*, s. 37.

²⁸ Prowincje małopolska i wielkopolska były jednodystryktowe, z – odpowiednio – 13 i 9 zborami; szerzej na ten temat zob. M. Kosman, *Protestanci i kontrreformacja*, s. 37–38.

²⁹ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 655, Akta uposażenia przez Radziwiłłów zboru ewangelickiego w Zabłudowie 1611–1774, s. 1, List Krzysztofa Radziwiłła do starosty Gładowskiego, 5 VII 1611 r.: „Rozkazując, abyś ordynari księdzu gutowskiemu [– –], zabłudowskiemu 3 gumna mego orleńskie według listu jemu ode mnie na to danego, krom gotowych pieniędzy”; *ibidem*, s. 7, Rozkaz Bogusława Radziwiłła, księcia na Birzach, 17 IX 1661 r.: „Urodzonemu Panu Mikołajowi Porębskiemu, słudze memu i staroście orleńskiemu [– –]. Ponieważ ks. kaznodzieja ordynowany jest do zboru orleńskiego i zabłudowskiego, tedy mieć po nas chęć, abyście mu [...] co rok dawali zł 150”; *ibidem*, s. 15, Regestr Jurgieltów, myta, ordynarii które co roku wydawane bydź maią w Zabłudowie 1685: „Jurgielta Jmości Księdzu pieniądze i żyta szanków 14, jęczmienia 9, prosa 3, grochu 1, gryki”. Krzysztof „Piorun” Radziwiłł, syn Mikołaja „Rudego”, kupił Zabłudów, a poprzez małżeństwo wszedł w posiadanie Orli i Węgrowa; zob. E. Bagińska, *Patronat Radziwiłłów birzańskich na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna”, 4, 1994, s. 19. W cytowanych źródłach zmodernizowano ortografię i interpunkcję.

Szczególną troską „rządu koło zborów” cechował się Krzysztof II Radziwiłł, wnuk Mikołaja „Rudego”³⁰. Zachował się interesujący list podsekretarnej Anny Skromowskiej, wdowy („w tem mojem smętku po zejściu <z> świata miłego małżonka mego”) po zarządcy dóbr orlańskich. Przypominała ona, że „Jaśnie Oświecone Wielmożne Książę [– –] w dobrach swoich Podlaskich ma Plebanię Węgrowską”, wówczas opuszczoną, i informowała, że „po miłym małżonku” ma syna, a tego „Pan Bóg z wolej swojej świętej powołać raczył do stanu duchownego”. Zwracała się zatem z prośbą: „mój miłościwy Panie, proszę, racz z Swej Miłościwej łaski przyłożyć się żądaniem swem do [– –] Wileńskiego Pana mego Miłościwego [chodzi zapewne o superintendenta wileńskiego – J.M.] o tę to plebanię synowi memu”. W razie spełnienia życzenia wdowa zapewniała: „już ze wszystkiego byłabym kontenta [– –], Miłościwy Pan wieczną pamiątkę zasług [– –] małżonka mego [poczyniłby – J.M.], za co ja i ten syn mój za dobre zdrowie [– –] Miłościwych Panów Pana Boga prosić”³¹.

Do wspomnianej Orli na Podlasiu, gdzie Krzysztof Radziwiłł ufundował w drugim dziesięcioleciu XVII w. zbor reformowany (zob. tab. 1), wojewoda bełski Rafał Leszczyński skierował w 1627 r. syna kasztelana rozpierskiego Samuela Sładkowskiego. O całej sprawie nowy zarządca Orli, Stanisław Kurosz, donosił swemu patronowi:

Urodził się ten Pan Sładkowski młody z rodziców obojga ewangelików ewangelikiem, w tymże ewangelickim nabożeństwie wychowany. Rodzice ci po tym odstąpili od nabożeństwa ewangelickiego do papieżstwa. Tego po tym synu, aby to uczynił, chcieli [– –], aby go od tego nabożeństwa ewangelickiego jako małe dzieci za sobą pociągneli, już go obietnicami wielkimi łaski i miłości swej przywodząc, to rodzice ci są majątni i pieniężni bardzo, już prośbami i biciem okrutnym. Na ostatek, widząc go być tak stanowczym, ręką swą chciał go już oćiec zabić. Widząc owe nieprzelewki, nie mając ratunku ni skąd i pociechy [– –] pozwolił na to [– –], że się spowiadał i komunikował³².

Ale i to nie zadowoliło rodziców neofitów, gdyż aby „go mieć doskonalszym katolikiem rodzice ci chcieli [– –], aby koniecznie

³⁰ Por. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła*, s. 46.

³¹ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 105, p. 2 (Rozmaitości orlańskie), s. 16, Pismo podsekretarnej Anny Skromowskiej do Krzysztofa Radziwiłła na Birżach i Dubinkach, hetmana polnego litewskiego, 14 VI 1619 r.

³² AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, Kurosz Stanisław, zarządca Orli 1620–1628, k. 154–158, Pismo zarządcy Orli do JO Mksięcia, 28 VII 1627 r.

księdzem był i habit kiedy by oblókł”. Młody kasztelan, zostawszy księdzem, ostatecznie zbuntował się jednak i pragnął „habit ten przekłety porzucić się jednak i tam się udać, gdzie by mógł w wolnym sumieniu Bogu służyć, by w religijnej ewangelickiej dni swoje trawić”³³. Przebywając w Lublinie w otoczeniu biskupa, dopytywał o ewangelików i uzyskał pomoc wspomnianego wojewody. Brak dodatkowych źródeł nie pozwala na prześledzenie dalszych losów kasztelanica Sładkowskiego.

Kalwińscy Radziwiłłowie, będąc mniej żarliwymi od swoich predykantów, pozwalali przebywać w swoich dobrach także arianom. Bracia polscy w XVII w. złagodzili swoją nieprzejednaną wobec urzędów czy wojen postawę, stąd, nieuznawani przez innych protestantów, odwdzięczali się swoim protektorom wierną służbą. Po Suraziu (zob. tab. 1) pojawili się w Dojlidach, gdzie w 1629 r. sławny Samuel Przytkowski wziął w dzierżawę od Krzysztofa Radziwiłła miejscowy folwark za 1300 zł. W 1645 r. Janusz Radziwiłł, syn Krzysztofa, oddał Dojlidy w dzierżawę Krzysztofowi Arciszewskiemu, już wtedy kalwinście, za 5 tys. dukatów, a ten ostatni w 1647 r. za taką sumę puścił ją arianinowi Samuelowi Mierzeńskiemu. Do Dojlid czasowo przybył nawet wybitny poeta Zbigniew Morsztyn³⁴. Dzierżawcą zaś Białostoczka i Kurian został około 1640 r. wspomniany Stanisław Kurosz. Już za czasu jego pobytu w Orli odbywały się tam nabożeństwa ariańskie³⁵.

Po wydaniu edyktu o wygnaniu arian w 1658 r. i po jego ponowieniu z zastrzeżeniem, że bracia polscy mogą pozostać jedynie po przejściu wyłącznie na katolicyzm, do wspomnianych majątków zarządzanych przez arian zaczęli przybywać zagrożeni współwyznawcy, osiagając wraz z czeladzią liczbę około „pół setki”³⁶. Mimo że termin wykonania konstytucji upływał 10 lipca 1660 r., to arianie, licząc na niewykonanie postanowień, pozostawali na miejscu. Bronił ich zresztą na obradach sejmowych w kwietniu 1661 r. książę Bogusław, zarzucając postom katolickim, że chcieliby, by wszyscy ewangelicy „z Polski *migrare*”³⁷.

Przeciwko arianom z dóbr zabłudowskich zdecydowanie wystąpił tamtejszy pleban Faustyn Wiczorkowski, który został – z różnych

³³ Ibidem.

³⁴ Zob. J. Tazbir, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach*, OiRwP, 52, 2008, s. 6–8.

³⁵ Por. ibidem, s. 9.

³⁶ Por. ibidem, s. 12.

³⁷ Ibidem, s. 13.

powodów, nie tylko wyznaniowych – delatorem wobec arian i ich protektora księcia Bogusława. Dzięki staraniom księdza Wieczorkowskiego w czerwcu 1662 r. oblatowano pozwy w Grodnie przeciwko Bogusławowi, a następnie także przeciwko 50 arianom (32 szlachcom i 18 z czeladzi).

26 czerwca 1662 r. ksiądz Wieczorkowski z ośmioma ludźmi najechał folwark Białostoczek. W tym czasie arianie opuścili już dobra zabłudowskie i udali się do Prus. O samym zajeździe donosił jeden z pozwanych, Mikołaj Błoński, w liście do księcia Bogusława:

w dworze bydło wszystko pobrał, kłódki poodcinał, podłogi poodzierał, szukając tam z czeladzią jakichś skarbów, z dobytymi szablami po dworze biegając, bijąc ludzi we dworze będących i tak kolejną cały dzień mieszkanie nasze najeżdżając rozbijał. Kury za nasze głowy męczennikami się stały, bo sam w kurniku zawarłszy się z niemi, rapirem ich ścinał³⁸.

Starania księdza Wieczorkowskiego, by *iure caduco* przejąć dobra poariańskie (choć ci ostatni nie byli właścicielami, a jedynie dzierżawcami Białostoczka, Dojlid i Kurian), zakończyły się jednak niepowodzeniem. Po ugodzie księcia Bogusława z biskupem wileńskim Jerzym Białłozorem, że w posiadłościach radziwiłłowskich braci polskich nie będzie, kapłan został oddalony w 1665 r. z parafii zabłudowskiej, w której ulokowano „niewichrowatego” księdza Gulczewskiego³⁹.

Początek drugiej połowy XVII w., ze względu na wyniszczające wojny ze Szwedami i Moskwą, był bardzo trudny dla podlaskich zborów, również z powodu wrogiego doń stosunku miejscowej ludności. Próbował temu zaradzić książę Bogusław:

Wszem wobec poddanym włości naszej orlenskiej. Doszło nas wiedzieć, że domy puste i opuszczone rozbieracie, i wniwecz całe obracacie po tym, gdyby się albo dziedzic wrócił, albo, osiadający trafił, domu mieć nie może. Przeto wydaję ten nasz list rozkazując, abyście pustoszenia domów opuszczonych koniecznie zaniechali pod winą zapłacenia domu⁴⁰.

Zasłużonym dla podlaskich zborów i wiernych był też krewny Bogusława, Janusz, wojewoda wileński i hetman litewski. Realizując

³⁸ Ibidem, s. 17.

³⁹ Zob. ibidem, s. 22–24.

⁴⁰ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 105, p. 2 (Rozmaitości orlańskie), s. 19, List Bogusława Radziwiłła do starosty brańskiego, dan w Zabłudowie, 23 I 1664 r. O zniszczeniach zboru we wzmiankowanym czasie zob. M. Sierba, *Kalwiński zbor orlański*, BZH, 44, 2015, s. 53–58.

„ostatnią wolę” swego ojca, Krzysztofa II Radziwiłła (testament spisany jeszcze we wrześniu 1619 r. w Dokudowie⁴¹), ufundował gimnazjum zabłudowskie:

Urodzonym PP. Urzędnikom i Rewisorom Majętności mojej Zabłudowskiej teraz i na tym będącym dla seminarium tutejsze, ordynowany ode mnie tysiąc złotych, abyście do rąk kaznodziei tutejszego co rok oddawali bez odwłok wszelakich, mieć chce i rozkazuję. Dan w Zabłudowie⁴².

Wedle *Katalogu Discipulorum Scholae Zabłudoviensis* za 1685 r. uczyli się tam: *primo classis*: Samuel Sienicki, Krzysztof Sienicki, Jan Fisher, Zygmunt Mniszski, Stanisław Stankar, Aleksander Pękalski, Daniel Kamel, Władysław Prodecki; *secundo classis*: Michał Redzyński, Hieronim Zaharski, Aleksander Rusinowicz, Jan Andrzejewicz, Stefan Sienicki, Bogusław Olendzki; *tertis classis*: Bogusław Stankar, Krzysztof Balcerowicz, Andrzej Karmichel, Stefan Lis, Stanisław Lis, Andrzej Ramet, Dawid Bilfoer; *quadros classis*: Aleksander Wysocki, Paweł Walicki, Samuel Pawłowicz, Daniel Redzyński, Tomas Redzyński, Andrzej Plack (?), Daniel Karmichel⁴³. Jak widać, w szkole kształcili się kolejni synowie Sienickich, Redzyńskich, Stankarów, Lisów czy Karmichelów.

Ostatnią kalwińską protektorką wiernych i zborów podlaskich była Ludwika Karolina Radziwiłłówna⁴⁴, spadkobierczyni dóbr Janusza i Bogusława (wnuczka i córka wymienionych) i margrabina brandenburska (żona Ludwika Leopolda Hohenzollerna). Dwudziestoletnia księżna na Birżach i Dubinkach potwierdziła wcześniejsze akta wydane przez swoich poprzedników:

Czynię wiadomo i zeznam tym listem moim dobrowolnym, wieczystym zapisem, iż [– –] Zborom Ewangelickim, to jest Zabłudowskiemu, Orleńskiemu i Węgrowskiemu na Podlaszu będącym [– –] z placami, mieszkaniem kaznodziejów, preceptorów, katechetów, z szkołą zabłudowską, a także z domami dla wdów, sierot, z szpitalniami i ze wszystkimi, jako teraz zażywają, przynależnościami, dla odprawiania nabożeństwa

⁴¹ Zob. U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992, s. 144–145.

⁴² AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 655, Akta uposażenia przez Radziwiłłów zboru ewangelickiego w Zabłudowie 1611–1774, s. 3, Rozkaz Janusza Radziwiłła, 25 IV 1654 r.

⁴³ Ibidem, s. 12–13, Katalog Discipulorum Scholae Zabłudoviensis Anno 1685.

⁴⁴ Zob. E. Bagińska, *Spór o Ludwikę Karolinę Radziwiłłównę*, „Białostoczczyzna”, 4, 1997, s. 3–14.

krześcijańskiego ewangelickiego w zborach ewangelickich, które Boga w Trójcy Jedyne, według Konfesyj Helweckiej z Pisma św. wziętej, [- -] więc za te mianowane fundusze pod czas przeszłych z Szwedami i Moskwą w ojczyźnie naszej wojen poginęły, a zatem aby fundacja tych zborów w opaczne jakie tłumaczenie w następujących potomnych czasach nie przychodziła, tym listem zapisem moim, odnoszącym do wiadomości terażniejszego i napotym będącego w tchu, ludziom padając. Te zbory [- -] za prawem pospolitym względem wolnego nabożeństwa służącym przez książąt [- -] niech ku chwale Boga w Trójcy św. Jedynego są fundowane z nadaniem do nich sum różnych na obejście i sustentacją⁴⁵.

Cytowany zapis miał niezwykle istotne znaczenie, ponieważ po śmierci Ludwika Karoliny w 1695 r. dobra te przejęli Radziwiłłowie nieświescy, już katolicy, cały czas jednak realizujący zobowiązania protektorów, zarówno w kwestiach organizacji wyznaniowej, jak i funduszy.

Spośród wymienionych trzech zborów koronnego „Podlasza” najlepiej udokumentowane są fundusze zabłudowskie, w tym z folwarku Rafałówka. Męskimi poddanymi Rafałówki na początku XVIII w. byli: „Hryc Kondratowicz syny Daniło, Elias, Nieście / Mikołaj Piotrowicz syny Andrzej, Jasko / Trochim Lapaczuk syn Jarosz, pasierbów 2 / Kaspar Wentchzyk? syny Bałtruk, Jan / Denis Żuk / Pawluk Pietraszyk, syny Maxim, Iwan Jasko Pitraszyk, syn Pawluk / Lasko Kuprysik / Oniszko Oleszko / Jasko Kuprianik, syn Michałko / Roman Chilecki, syn Pietruk / Dmitr Sidoryk, syn Samuyl / Chwier Prystupa”⁴⁶

Z podlaskich dóbr Radziwiłłów gwarantowano fundusze dla duchownych zborów zabłudowskiego i węgrowskiego⁴⁷, zbor orlański

⁴⁵ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 655, Akta uposażenia przez Radziwiłłów zboru ewangelickiego w Zabłudowie 1611–1774, s. 19–22, Kopia zapisu funduszowego na Zabłudowie, 30 VI 1687 r.

⁴⁶ Ibidem, s. 53, Poddani w Rafałowce do Zboru Zabłudowskiego Fundowani – brak daty, jednakże dokument występuje w zestawieniu z funduszami wypłacanymi duchownym zabłudowskim w latach 1704–1707, można więc przyjąć podaną datację.

⁴⁷ Por. ibidem, s. 60: „Księdzu Kopijewiczowi, Seniorowi Dystryktu Podlaskiego, Kaznodziei Zboru Zabłudowskiego wypłacono rocznego salarium a julio 1704 ad julium A 1705 700 [- -] Temuż Mci księdzu Kopijewiczowi ad rationem salarium rocznego wylacono a julio A 1706 po dzień now<e>go lata zaczynającego się Roku 1707. 400 Księdzu Dyjakiewiczowi Kaznodziei Zboru Węgrowskiego salarium rocznego a julio A 1704 ad julium A 1705 wypłacono 800. Temuż Księdzu Dyjakiewiczowi salarium a julio A 1705 a julium A 1706 wypłacono z proventów Zabłud. zł czterysta a pożyczonych zł Dwieście summo podług kwitu 600”.

Tabela 2. Pensje wypłacane duchownym różnych wyznań przez Radziwiłłów w 1732 r.

Osoba lub instytucja, której wypłacano pensje	Kwota w zł
duchowieństwo katolickie	
ksiądz pleban słucki i kopylski	1000
ksiądz pleban kojdanowski	300
ksiądz lebedziejowski	200
kapituła wileńska	1092
bonifratrzy wileńscy	840
dominikanie wileńscy za dziesięcinę z włóki	25
jezuici słuccy na lampę	120
Razem	3777
duchowieństwo ewangelickie (reformowane)	
zbór zabłudowski i węgrowski – ponieważ przy orlańskim księdza nie mają	1200
superintendent birżański z pomocnikami	721
kaznodzieja birżański	351
rektor szkoły zborowej	264
zbór popielski	338
zbór radziwilijski	338
zbór świadowski	338
zbory i pomocnicy kiejdański	2800
zbór i kaznodzieja nowomiejski	70
na wino do tych zborów	200
Razem	6727
duchowieństwo augsburskiej konfesji	
kaznodzieja węgrowski	400
kaznodzieja słucki	400
kaznodzieja kiejdański	400
kaznodzieja birżański	400
Razem	1600
duchowieństwo prawosławne	
bractwo cerkwi Spaskiej w Słucku	480
duchowieństwo cerkwi zamkowej Sobornej w Słucku	20
pannom zakonnym przy cerkwi św. Eliasza	20
Razem	520

Źródło: AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 715, Akta uposażenia danego duchowieństwu różnych wyznań z dóbr radziwiłłowskich, później wittgensteinowskich i Hohenlohe 1670–1871, s. 5–6, Pensje wydawane Duchowieństwu kościołom Rozney Religii, które się pieniędzmi płacić zwykły od św. Jana Chrzciciela roku przeszłego 1732.

od 1704 r. nie posiadał już stałego ministra. Warto w tym miejscu przyjrzeć się całkowitemu rocznemu funduszowi dla duchownych wszystkich wyznań chrześcijańskich, wypłacanemu przez Radziwiłłów w 1732 r. (zob. tab. 2). Mimo zmiany konfesji, ród pozostał wierny zobowiązaniom swoich przodków⁴⁸ i najwięcej łożył na duchownych „wyznania helweckiego”.

Sytuacja finansowa zborów objętych patronatem Radziwiłłów nie uległa zmianie w kolejnych dziesięcioleciach. Zachowane źródła wyraźnie wskazują na szczególne wsparcie dla ewangelickich zborów, zarówno na pensje dla duchownych, jak i inne potrzeby (zob. tab. 3). Zmiany nastąpiły wraz z rozbiorami Rzeczypospolitej, których konsekwencją były podziały organizacyjne dystryktów i ostateczna likwidacja dystryktu podlaskiego w latach 1796–1799⁴⁹. Spośród zborów koronnego Podlasia nie istniały już reformowane w Orli i Węgrowie, pozostawał ten w Zabłudowie oraz luterański w Węgrowie, a także filia w Nurcu (zob. tab. 1). Jeśli idzie o całe były dystrykt podlaski, to rozbiory przetrwały też zbory w województwie brześciańskim: w Izabelinie⁵⁰, Jamnie i Niepokojczycach oraz po jednym w województwach trockim (Sidra) i lubelskim (Dokudów).

Tabela 3. Pensje wypłacane duchowieństwu i służbie zborów ewangelickich w dobrach Radziwiłłów w połowie XVIII w.

Osoba lub instytucja, której wypłacano pensje	Kwota w zł
księża kaznodzieje ewangeliccy	
zbór wileński	4200
zbór kiejdański	2500
księża przy zborze słuckim i rektor według fundacji	3500
na wino i świece dla zboru słuckiego	50
ksiądz kaznodzieja kopylski	425
ksiądz kaznodzieja węgrowski	800
ksiądz kaznodzieja sielecki	300

⁴⁸ Zob.: W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1697–1763). Sytuacja prawna, organizacja, stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996; K. Stojek-Sawicka, *Pogranicza religijne – Radziwiłłowie wobec prawosławnych i protestantów w czasach saskich*, BZH, 26, 2006, s. 29–51.

⁴⁹ Zob.: M. Kosman, *Liteuska jednota ewangelicko-reformowana*, s. 58; M. Liedke, *Dystrykt podlaski*, s. 69.

⁵⁰ Zob. J. Maroszek, *Inskrypcje ze zboru w Izabelinie*, „Białostoczczyzna”, 1, 1991, s. 19.

Osoba lub instytucja, której wypłacano pensje	Kwota w zł
na wino i świece dla zboru sieleckiego	15
ksiądz zboru birżańskiego	680
na wino i świece dla zboru birżańskiego	200
rektor szkoły birżańskiej	412
ksiądz kaznodzieja popielski	320
na wino i na świece dla zboru popielskiego	30
ksiądz kaznodzieja sołomiejski	100
ksiądz kaznodzieja radziwiliski	100
ksiądz kaznodzieja świadowski	150
na świece i wino dla kaznodziei świadowskiego	15
ksiądz kaznodzieja supraski?	200
na świece dla bakałarzy	40
ksiądz kaznodzieja zabłudowski i orlański	300
katechista zboru zabłudowskiego	150
na wino i świece dla zborów zabłudowskiego i orlańskiego	30
ksiądz kaznodzieja kojanowski, bakałarz, na wino i na świece do zboru	200
ksiądz kaznodzieja bielicki	200
księża kaznodzieje sascy	
ksiądz kaznodzieja kościoła słuckiego	300
ksiądz kaznodzieja kościoła birżańskiego	150
ksiądz kaznodzieja kościoła kiejdańskiego	200
ksiądz kaznodzieja kościoła węgrowskiego	150

Źródło: AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 715, Akta uposażenia danego duchowieństwu różnych wyznań z dóbr radziwiłłowskich, później wittgensteinowskich i Hohenlohe 1670–1871, s. 7–8, Pensye dla Duchowieństwa i służby zborów ewangelickich, brak daty, zapewne po 1732 r., przed 1770 r. (rozwiązanie zboru w Orli).

Z a k o ń c z e n i e

Podlasie, leżące na styku Mazowsza, Rusi i Litwy, początkowo nie było atrakcyjną krainą dla wyznań reformacyjnych, m.in. ze względu na swoją różnorodność religijną i spełnianie części postulatów, występujących już w prawosławiu (język narodowy, „równość komunii” dla wszystkich wiernych, podporządkowanie władzy świeckiej). Ogromną rolę w szerzeniu protestantyzmu odegrał Mikołaj Radziwiłł „Czarny”, który nie bez przyczyny może być uznawany za „ojca” reformacji współczesnej Litwy i Białorusi. Jego religijna determinacja pociągnęła za sobą nie tylko potężny ród, ale też znaczną część innych litewskich

i ruskich magnatów oraz średniozamożną szlachtę, w konsekwencji w krótkim czasie powstało w Wielkim Księstwie Litewskim około 200 zborów, kalwińskich i ariańskich.

Tereny województw podlaskiego i wyodrębnionego z niego brześciańskiego oraz obrzeży trockiego i lubelskiego objął dystrykt podlaski Jednoty Litewskiej. Liczba tworzących mu zborów ulegała zmianom, zwykle było ich około 10; również liczba dystryktów nie była stała – początkowo dwa, następnie sześć, a do końca istnienia Rzeczypospolitej dotrwało pięć.

Radziwiłłowie odegrali również istotną rolę w fundowaniu zborów, a następnie ich utrzymaniu. Po pierwszej fali reformacji na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI w. (i powstaniu wówczas rozległego dystryktu podlaskiego), następny okres organizowania przez nich zborów nastąpił w latach osiemdziesiątych (wyodrębnił się mniejszy dystrykt podlaski) oraz na początku XVII w., kiedy kontrreformacyjne działania spowodowały już upadek większości wspólnot protestanckich w Koronie. Także w bardzo trudnym dla innowierców czasie wojen Rzeczypospolitej z sąsiadami mogli oni liczyć na wsparcie potężnych protektorów w osobach Janusza czy Bogusława Radziwiłłów, demonizowanych później przez opiniotwórczego Sienkiewicza. Zachowane źródła archiwalne pozwalają wejrzeć nie tylko w organizację zborów na Podlasiu (dominowały sprawy funduszy, płaconych później przez już katolickich reprezentantów rodu Radziwiłłów), ale i trudy codziennego życia wiernych Kościoła ewangelicko-reformowanego, a także – rzadziej – arian czy luteranów.

Bibliografia

Źródła

- AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów: Rozmaitości orlańskie 1611–1704; Kurosz Stanisław, zarządca Orli 1620–1628; Akta uposażenia przez Radziwiłłów zboru ewangelickiego w Zabłudowie 1611–1774; Korespondencja Radziwiłłów z przedstawicielami synodów prowincjonalnych ewangelickich 1666–1807; Akta uposażenia dawanego duchowieństwu różnych wyznań z dóbr radziwiłłowskich, później wittgensteinowskich i Hohenlohe 1670–1871
- Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011
- U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992

Opracowania

- S. Augusiewicz, J. Jasiński, T. Oracki, *Wybitni Polacy w Królewcu. XVI–XX wiek*, wstęp i red. J. Jasiński, Olsztyn 2005
- U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001
- E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 12, 2002, s. 205–228
- E. Bagińska, *Spór o Ludwikę Karolinę Radziwiłłównę*, „Białostocczyzna”, 4, 1997, s. 3–14
- A. I. Bokun, *Mikołaj Radziwiłł Czorny: życie i pamięć*, w: *Jevanhelskaja Carkva Bielarusi: historyja i suczasnaść. Zbornik materyjałau II Miżnarodnaj navukova-praktycznaj kanferencyi (Minsk, 5 snieжня 2015 h.)*, red. P. I. Asienienka, J. A. Bacyszczca, A. I. Bokun, L. I. Michovicz, A. U. Unuczak, Minsk 2016
- J. Hardziejew, *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 16, 2001, s. 26–43
- J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, wyd. 2, Oświęcim 2014
- T. Jasztolt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 13–48
- T. Kempa, *Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 16, 2001, s. 5–25
- M. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław 1979
- M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986.
- M. Kosman, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978
- D. Krasnodębski, *Badania Instytutu Archeologii i Etnologii PAN na terenie woj. białostockiego (podlaskiego) w latach 1990–2005*, w: H. Karwowska, A. Andrzejewski, *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, Białystok 2006, s. 63–83
- W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1697–1763). Sytuacja prawna, organizacja, stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996
- M. Liedke, *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVIII wieku – źródła i stan badań*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 62–68
- M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004

- J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 2, Poznań 1843
- J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia: 1596–1996*, Białystok 1996
- J. Maroszek, *Inskrypcje ze zboru w Izabelinie*, „Białostoczczyzna”, 1, 1991, s. 19
- D. Michaluk, *O możliwościach badań struktury etnicznej Podlasia w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 17, 2002, s. 57–72
- J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja płocka)*, „Studia Theologica Pentecostalia”, 4, 2016, s. 71–92
- A. Mironowicz, *Kościół prawosławny i unicki w Rzeczypospolitej w latach 1596–1648*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 5, 1996, s. 23–55
- A. Mironowicz, *Z dziejów prawosławia na Białostoczczyźnie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 10, 1998, s. 12–23
- A. Panasiuk, *Reformacja na Podlasiu do połowy XVII wieku*, Lublin 2004, mps pracy magisterskiej pod kier. prof. dr. hab. H. Gmiterka
- M. Sierba, *Kalwiński zbor orlański w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 44, 2015, s. 45–61.
- K. Stojek-Sawicka, *Pogranicza religijne – Radziwiłłowie wobec prawosławnych i protestantów w czasach saskich*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 26, 2006, s. 29–51
- K. Śleszyński, *Struktura narodowościowa i wyznaniowa Zabłudowa w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 28, 2007, s. 23–34
- J. Tazbir, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach*, OiRwP, 52, 2008, s. 5–26

Protestant Denominations in the District of Podlasie

The article deals with the history of Protestant denominations, especially Calvinism and Arianism, in the area of the district of Podlasie, making part of the Lithuanian Unity of the Evangelical Reformed Church. The district existed in the years 1560–1796. The study sheds light on the history of the Reformation in Podlasie (and in the Grand Duchy of Lithuania in general), and contains a list of Protestant churches (altogether 23, with some “loose” groups of Arians in the neighbourhood of the town of Białystok), active at that time in the district. Another element of the study is the depiction of the vicissitudes of the Protestant faithful under the protection of the Radziwiłłs throughout the whole existence period of the district. This last part of the study is based on handwritten archival sources that, although known to researchers, have remained largely unquoted and unacknowledged; other parts of the study are based on the fairly rich literature on the subject, including articles in periodicals, collections of studies, and printed sources.

Jan Mironczuk – ur. 1966 w Bielsku Podlaskim, mieszka pod Ostrołęką, kierownik Katedry Historii Kościoła w Wyższym Baptystycznym Seminarium Teologicznym w Warszawie, wykładowca filozofii i logiki w Wyższej Szkole Teologiczno-Społecznej w Warszawie. Zainteresowania badawcze: dzieje wyznań chrześcijańskich w Polsce w XIX–XX w. W ostatnim czasie zajmuje się reformacją na ziemiach polskich (*Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja płocka)*), „*Studia Theologica Pentecostalia*”, 4, 2016).

Jan Mironczuk – (b. 1966 in Bielsk Podlaski), lives near Ostrołęka, head of the Chair of History of the Church at the Warsaw Baptist Theological Seminary, lecturer in philosophy and logic at the Theological-Social Higher School in Warsaw. His main scholarly interest covers the history of Christian denominations in Poland in the 19th–20th centuries. Recently, he got interested in the Reformation in Polish lands (e.g. he is the author of: “*Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja płocka)*”, *Studia Theologica Pentecostalia*, 2016).

E-mail: janmir66@o2.pl